

Управління культури, національностей та релігій
Миколаївської облдержадміністрації
Миколаївська обласна бібліотека для дітей ім. В. О. Лягіна

Що зберігає
Миколаївська земля :
«Дикий Сад»

Бібліоархеологічна розвідка

Миколаїв
2015

ББК 91.9: К63.4

Щ 92

Укладач Л. Г. Шевцова

Редактор О. К. Карпенко

Відповідальна за випуск Т. А. Жайворонок

Що зберігає миколаївська земля : «Дикий Сад» :
бібліоархеологічна розвідка для учнів 7-9 кл. / Миколаївська обл. б-ка для
дітей ім. В.О. Лягіна ; уклад. Л. Г. Шевцова. – Миколаїв, 2015. – 20 с.

Бібліоархеологічна розвідка представляє матеріали про городище «Дикий сад» – археологічну пам'ятку епохи фінальної бронзи степової смуги Півдня України XIII – X ст. до н. е. Видання містить літературу з фондів Миколаївської обласної бібліотеки для дітей ім. В. О. Лягіна, а також матеріали із джерел Інтернету.

Дорогі друзі!

Наше рідне місто Миколаїв у 2015 році буде відзначати свій 226-й день народження. Але перші сліди присутності людини на території Миколаївського півострова своїми коренями йдуть в глибину тисячоліть. В межах сучасного Миколаєва знаходиться багато археологічних пам'яток – безмовних свідків нашої багатовікової історії. Серед них особливе місце займає городище «Дикий Сад», розташоване в самому серці його історичної частини.

Майже три тисячі років до нас, на високому стрімкому березі Інгулу, де нині вирує центр міста Миколаєва, існувало велике поселення, древнє місто-порт. Люди, які жили за часів епохи бронзи, не мали писемності, і ми ніколи не дізнаємося, як вони називали «наші» річки, яке ім'я носило древнє місто. Миколаївці завжди називали міський район між Флотським бульваром і Лагерним полем – «Дикий сад». На цьому місці, на початку ХІХ століття біля будинку головного командира Чорноморського флоту і військового губернатора Миколаєва був розбитий сад фруктових та декоративних дерев. З часом дерева здичавіли, і місце стали називати «Дикий сад». Дотримуючись історичної топоніміки, дослідники зберегли назву і древнє городище отримало назву «Дикий Сад».

Городище «Дикий Сад» є єдиною, що збереглася в Україні, археологічною пам'яткою – залишками чорноморського міста-порту часів легендарної Трої та самої Троянської війни. Городище «Дикий Сад» ставлять в ряд найвидатніших пам'яток загальноєвропейської спадщини.

Давно немає міста, яке стояло на високому березі. Сьогодні на цьому місці живе інше місто – Миколаїв, живемо ми з вами. Тож запрошуємо вас здійснити цікаву мандрівку в історію нашого краю, відвідати територію давнього городища, в думках зануритися в минуле тисячолітньої давнини. А допоможе вам в цьому бібліоархеологічна розвідка «Що зберігає миколаївська земля «Дикий Сад».

Матеріал представлений у такій послідовності:

- 1. Дослідники городища «Дикий Сад»**
- 2. Географічне розташування давнього міста**
- 3. Що представляє собою стародавнє городище?**
- 4. Господарська діяльність населення городища «Дикий Сад»**
- 5. Археологічні знахідки городища**
- 6. Проект перетворення «Дикого Саду» в музейний комплекс**

Більш детально дізнатися про городище «Дикий Сад» вам допоможе список літератури, який знайомить з книгами та статтями з періодичних видань, які надійшли до Миколаївської обласної бібліотеки для дітей ім.В.О.Лягіна. Література розташована в алфавітному порядку авторів та назв книг і статей.

Приємної вам подорожі!

1. Дослідники городища «Дикий Сад»

Першовідкривачем городища став відомий миколаївський археолог і краєзнавець, працівник Миколаївського краєзнавчого музею Феодосій Тимофійович Камінський. Він почав збирати матеріал з території «Дикого Саду» 15 серпня 1927 року – цей день прийнято вважати датою відкриття пам'ятника археології. Він звернув увагу на уламки керамічного посуду, кістки тварин, які вимиваються дощами на місці стародавнього яру на лівому березі Інгулу, який у цьому місці зливається з Південним Бугом. Йому вдалося відкрити поселення стародавніх людей і зібрати першу колекцію старовини городища «Дикий Сад». Першою визначною знахідкою став великий бронзовий казан (1927 рік), який зберігається зараз в Миколаївському обласному краєзнавчому музеї. Уже в червні 1929 року він здав до музею 74 фрагменти предметів.

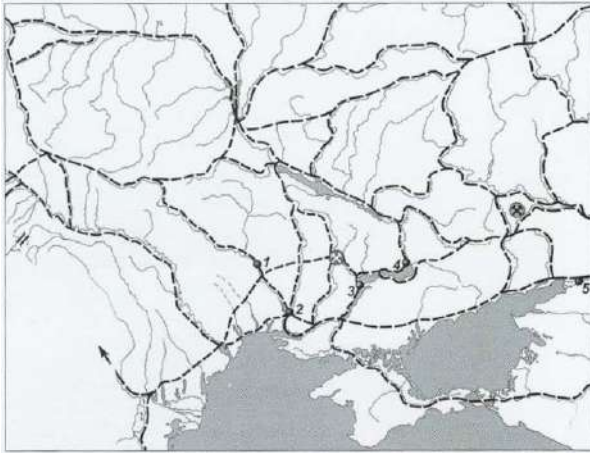
Наступного дослідника довелося чекати довгі двадцять сім років. Другий етап досліджень пов'язаний з роботою Причорноморської археологічної експедиції Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка у 1956 році. Загальною експедицією керував завідуючий кафедрою археології університету Л.М.Славін, а розкопки у «Дикому Саду» проводив окремий загін експедиції під керівництвом О.М.Мальованого. Основу знахідок тих років складала уламки керамічного посуду і кістки тварин, на деяких ділянках були зафіксовані залишки кам'яних фундаментів стін стародавніх приміщень. В 1956-1957 рр. відновив збір матеріалів з території «Дикого Саду» і Феодосій Камінський (третій етап досліджень городища).

З початку 1990-х років почався четвертий етап досліджень городища, пов'язаний з ім'ям Юрія Спиридоновича Гребенникова. В період з 1991 по 1997 роки були відкриті нові житлові, господарські і культові об'єкти, значно поповнилася колекція матеріальних предметів: керамічний посуд, предмети з бронзи, кістки, рогу та каменя.

З 1994 року в розкопках бере участь Кирило Володимирович Горбенко, а з 1998 року – керівник експедиції, а Ю.С.Гребенников залишився її науковим консультантом. П'ятий етап став справді сенсаційним: знайдені нові архітектурні споруди (два оборонні рови), абсолютно нові елементи кінської упряжки, ливарні форми, різноманітні бронзові і кістяні предмети.

2. Географічне розташування давнього міста

Північне Причорномор'я – це найдавніший регіон землі, де тисячі років жили люди, що належали до різних народів. Тут не було неосвоєного людиною простору. Городище «Дикий Сад» – поселення,

Стародавні поселення і торгові шляхи

укріплене валом і ровом, виникло наприкінці XIII ст. і функціонувало до початку X ст. до н. е. Цей висновок підтверджує радіовуглецеве датування – 1250–900 рр. до н. е. Городище «Дикий Сад» виконувало роль економічного, культурного, релігійного та політичного центру Південно-Східної Європи, залишаючись єдиним чорноморським містом-портом часів легендарної Трої і Троянської війни в регіоні степової

смуги Північного Причорномор'я, населення якого підтримувало тісні контакти із навколишнім населенням ойкумени – частиною світу, освоєної людством.

Виникненню та функціонуванню городища сприяли дві причини. Перша – суб'єктивно-географічна. Городище «Дикий Сад» замикало найпівнічнішу точку Чорноморського шляху і контролювало основні сухопутні шляхи по вододілах: на північ – до Лісостепу, на північний захід – до Центральної та Північної Європи, а також переправу через Південний Буг – шляхи в Балкано-Подунав'я. Тут пролягав найкоротший шлях до прямого вододілу між Південним Бугом і Дністром – вододілу, що вів до найзручніших виходів до Центральної й Північної Європи.

Напрями контактів жителів Дикого Саду

Друга причина – об'єктивна. Розвитку городища сприяли пошуки зручних шляхів до волинських і балтійських родовищ бурштину. До того ж воно було зручною перевалочною базою сухопутно-морського шляху. Тут перехрещувалися шляхи «схід – захід» і «північ – південь».

Припускають, що «Дикий Сад» – це і є місто кіммерійців, описане Гомером в «Одіссей», «градом людей кіммерійських», жителі якого підтримували тісні господарські, культурні й політичні контакти з навколишнім населенням стародавнього світу. Гомер писав: «Там країна і місто мужів кіммерійських, оповитих імлою і хмарами...».

3. Що представляє собою стародавнє городище?

Сьогодні площа «Дикого Саду» вимірюється трьома гектарами, але в давні часи воно займало значно більшу територію – приблизно 4-5 гектарів. В плані городище мало форму овалу, витягнутого по осі з південного сходу на північний захід. Конструктивно Дикий Сад складався із захищеної ровом «цитаделі», укріпленої центральної частини

поселення, де знаходилася економічна і політична еліта, здійснювалися громадські ритуали і зберігалися цінності захищеного зовнішнім ровом «передмістя», яке примикає до цитаделі, та «посаду», який розташувався за зовнішнім ровом, де жила основна частина населення.

Цитадель розташовувалася у південно-східній частині городища і складалася з 15 приміщень різної функціональної приналежності (житлові, господарські і культові), ритуального пандусу та оборонного рову із залишками кам'яних фундаментів 2-х перекидних мостів.

Більшість заглиблених приміщень виконували роль житлових помешкань. Вони мали форму прямокутника з овальними кутами, довгою віссю були витягнуті уздовж річки Інгул. Приміщення цитаделі мали розміри від 4 до 8 м і були поглиблені на 0,4-1 м. Наземні конструкції використовувалися жителями городища як господарські споруди – загони для худоби, майстерні, склади. В деяких з цих приміщень збереглися залишки кам'яних основ стін. На рівні підлоги цих приміщень знаходилися господарські, ритуальні і стовпові ями, а також відкриті вогнища. Культові комплекси цитаделі являли собою напівземлянки з глинобитними стінами. Аналіз культових приміщень цитаделі

майстерні, склади. В деяких з цих приміщень збереглися залишки кам'яних основ стін. На рівні підлоги цих приміщень знаходилися господарські, ритуальні і стовпові ями, а також відкриті вогнища. Культові комплекси цитаделі являли собою напівземлянки з глинобитними стінами. Аналіз культових приміщень цитаделі

городища дозволяє зробити висновок

Цитадель городища

про те, що його жителі поклонялися Сонцю, Місяцю і Вогню (ритуальні ями, культовий пандус), вшановували предків і героїв (поховання черепів у спеціальних ямах).

Оборонні укріплення цитаделі склалися з рову у формі великої дуги завдовжки 120 м, шириною 5 м та глибиною до 3 м і валу або муру з

Рів навколо цитаделі.
Кам'яний фундамент 1-го мосту

глини, спорудженого на кам'яному фундаменті. Вони захищали мешканців від небезпеки із заходу, півдня та півночі, а крутий схил берега Інгула – зі сходу. Рів долали за допомогою перекидних мостів. Основний міст розташовувався у

південній частині рову, через нього проходив шлях до цитаделі. Другий міст розташовувався у північній частині рову, він з'єднував цитадель із передмістям городища.

Передмістя городища знаходилося за оборонними спорудами цитаделі і складалося із заглиблених приміщень, розташованих по колу вздовж рову. Таких приміщень було зафіксовано чотири.

Приміщення № 13

Приміщення № 13 – культова споруда, на відкритій площадці північної частини якої приносили жертви, у ямах східної частини відправляли похоронний та поминальний ритуали.

Інші приміщення – житлові споруди. В них зафіксовані господарські ями, вогнища, залишки кам'яних конструкцій. В одному з приміщень виявлено скарб бронзових предметів: 13 сокир-кельтів, ніж-пила і наконечник дротика. Можливо, що в цитаделі і передмісті городища проживали представники правлячої політичної та релігійної еліти мешканців «Дикого Саду».

Посад городища розташовувався на відстані до ста метрів від цитаделі. На розкопаній площі посаду були виявлені напівземлянки, господарські та ритуально-культові ями, приміщення господарського призначення та заглиблені житлові приміщення із залишками кам'яних споруд. Господарські приміщення (сховища, льохи) були заповнені кістками тварин і риб, кам'яними і кістяними знаряддями праці, мали овальну форму і занурені на глибину від 0,5 до 3 метрів.

Ями господарського призначення мали розміри в діаметрі 0,5-0,7 м і в глибину досягали 1-1,2 м. Більшість господарських ям були облицьовані камінням. У цих ямах було знайдено залишки керамічного посуду, кістки тварин та риб, залишки обвуглених зерен. Ритуально-культові ями розмірами не поступалися господарським, але мали зовсім інше заповнення.

Посад городища

За останні роки вдалося дослідити більшу частину «Дикого Саду». Розкопано більше сорока збережених археологічних об'єктів, приміщення з прилеглими дворовими майданчиками, господарські ями, ритуально-культовий пандус, центральний майдан посаду з кількома десятками ям господарського та ритуального призначення, оборонні рови. Таким чином, аналіз основних археологічних показників городища «Дикий Сад» підтверджує унікальний для місцевого регіону характер пам'ятника і вказує на важливе політико-економічне місце укріпленого поселення в регіоні Степового Побужжя на рубежі II - I тис. до Р. Х.

4. Господарська діяльність населення городища «Дикий Сад»

За підрахунками вчених, в городищі розміщувалося не менше 50 житлових об'єктів. Якщо припустити, що кожна сім'я складалася в середньому з 10 чоловік, то в Дикому Саду постійно проживало до 500 жителів.

В «Дикому Саду» не було хаотичної забудови, він будувався «архітектурно», все було сплановано і розраховано, а це значить що в городищі були «проектувальники», які володіли навиками в геометрії. Були вожді – «міські власті», які зуміли об'єднати навкруги себе людей і організувати їх побут та діяльність, захист від ворогів та налагодити торгові зв'язки з далекими землями.

Причому, еліту городища складали творчі-ремісники, які володіли таємними знаннями, секретними технологіями. На території цитаделі знайшли декілька майстерень – косторізну, гончарну, ливарне виробництво. У наших далеких предків було розвинене не кустарне, а добре організоване виробництво. Були знайдені шаблони, за якими працювали косторізні

майстри, ливарні форми, глиняний посуд, виконаний за певними стандартами. Розвиненими в городищі «Дикий Сад» було шкіряне, керамічне, ткацьке, такелажне, деревообробне, металообробне та інші виробництва.

Риболовецький промисел займав одне з найважливіших місць у системі господарства жителів «Дикого Саду», про що свідчить наявність якірних конструкцій і риболовецьких гачків. Наявність колекції кісток диких тварин вказує на те, що мешканці «Дикого Саду» займалися і полюванням, як допоміжною ланкою господарювання. Жили в городищі землероби і пастухи. При розкопках археологи знайшли залишки зерна, кам'яні зернотерки, розтиральники. Вони вирощували просо, ячмінь, пшеницю, користувалися продуктами виноградарства.

Розтирання зерен

Існувала каста жреців, які відправляли ритуали як у храмах, так і у вівтарі в житлових будинках. Були вожді – це підтверджують знайдені символи верховної влади – булави.

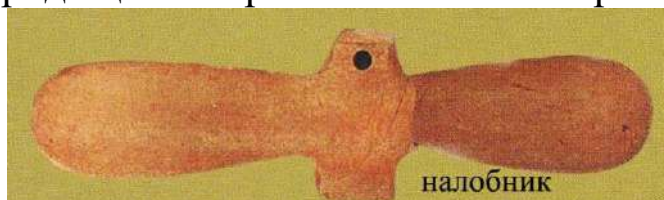
5. Археологічні знахідки городища

Городище «Дикий Сад» – найбільш яскраве явище археологічних пам'яток епохи пізньої бронзи степової смуги Південної України. За своєю історико-культурною характеристикою його цілком можна порівняти зі знаменитою Троєю. Археологічні знахідки городища «Дикий Сад» можна представити чотирма групами: керамічний матеріал, вироби з кісток тварин, металеві вироби, кам'яні знаряддя праці.

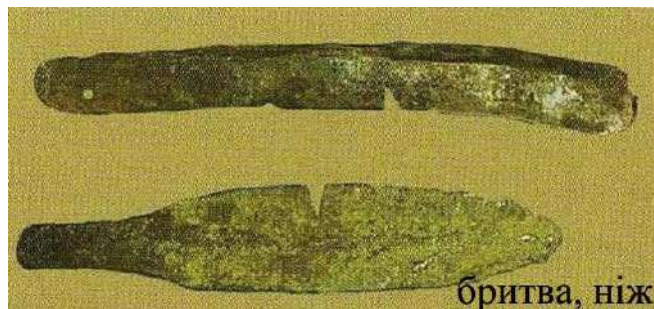
Під час розкопок городища виявлено цілий комплекс керамічних предметів: понад 2000 віничків посудин, понад 1200 днищ, більше 13 000 стінок, з яких понад 200 – з різним орнаментом, а також більше 100 великих і середніх розвалів посудин різних форм і типів – горщики, корчаги, вази, кубки, черпаки, миски, миски-сковорідки, жаровні з орнаментами у вигляді насічок і накреслень.

Виготовлялися в майстернях городища і вироби з кісток тварин. Повністю виявлено технологічний ряд виготовлення подібних предметів. А знайдені на городищі понад 150 виробів та заготовок з кісток тварин дають підстави говорити про досить розвинене ремісничче

налобник

виробництво. Насамперед, це численні елементи кінської вузди: псалії та налобники з рогу оленя. Перероблялися продукти скотарства. Це і виробництво тупиків з нижньощелепних кісток коня, стругів із кінських ребер і так званих «ковзанів» та виготовлення речей для такелажу.

бритва, ніж

На городищі виявлено понад 70 предметів виготовлених з металу. Це зброя, господарські речі та прикраси. Серед металевих виробів є кинджали, ножі, ножі-пилки, шильця, рибальські гачки, бронзові бляшки, фрагмент невеликої стамески,

клепані казани, шпильки, булавки, браслети, сережки, набір сокир кельтів, наконечник дротика.

А от вироби з каменю, їх більше 250 предметів, використовувалися

зернотерки

для переробки продуктів землеробства, дерева, кісток, бронзи. Серед кам'яних знарядь є молоточки-куранти, розтиральники, зернотерки, ковадла, ливарні форми, гирки для схилів. Виготовлені вони з місцевих порід, які видобувалися в долинах річок Південного Бугу і Інгулу, а також з

порід, привезених з Південних Карпат, Малої Азії і окремих регіонів Середземномор'я.

6. Проект перетворення «Дикого Саду» в музейний комплекс

А що ж сталося з городищем «Дикий Сад»? Розкидані безладно людські черепи і кістки, які фіксували археологи, говорять про раптовий напад. На кількох об'єктах археологічної пам'ятки були виявлені сліди руйнування та пожежі. Дах одного з побутових приміщень, що звалився, наклав все домашнє начиння. Глиняні горщики, які засипало землею, збереглися практично в тому вигляді, в якому їх застала руйнівна сила. Все указує на біду. Можливо, був військовий штурм городища? Але відсутність наконечників стріл в культурному шарі не дають підстав для подібних припущень. Люди пішли всі відразу, рятувалися. Все закінчилося повним руйнуванням Дикого Саду. А люди, які залишилися живими, приєдналися, мабуть, до кочової орди.

Сьогодні, знайдені при розкопках предмети і фрагменти предметів, зберігаються в Миколаївському краєзнавчому музеї. Миколаївці мріють про те, щоб створити в Дикому Саду музей просто неба. Музейний комплекс «Городище Дикий Сад», який планується розташувати в історичній частині міста, буде включати експозицію стародавніх архітектурних споруд. До їх складу увійдуть археологічні об'єкти, накриті спеціальними прозорими куполами, реконструкції жителів і культових приміщень городища, які розкривають життя і побут стародавнього населення. Крім цього, до складу музейного комплексу мріють

включити адміністративну будівлю для фондового зберігання матеріалів і експозиції стародавніх предметів жителів Дикого Саду, відкритий амфітеатр для проведення міських культурних заходів, оглядовий майданчик з унікальною панорамою злиття річок Південний Буг і Інгул. Все це дозволить майбутньому музею стати не тільки сучасним музейним археологічним об'єктом національного рівня, але і місцем відпочинку городян і гостей Миколаєва, епіцентром культурних і просвітницьких заходів. Ми отримаємо унікальний комплекс, рівного якому не буде не тільки в Україні, але і в багатьох інших країнах Європи.

включити адміністративну будівлю для фондового зберігання матеріалів і експозиції стародавніх предметів жителів Дикого Саду, відкритий амфітеатр для проведення міських культурних заходів, оглядовий майданчик з унікальною панорамою злиття річок Південний Буг і Інгул. Все це дозволить майбутньому музею стати не тільки сучасним музейним археологічним об'єктом національного рівня, але і місцем відпочинку городян і гостей Миколаєва, епіцентром культурних і просвітницьких заходів. Ми отримаємо унікальний комплекс, рівного якому не буде не тільки в Україні, але і в багатьох інших країнах Європи.

Городище «Дикий Сад»

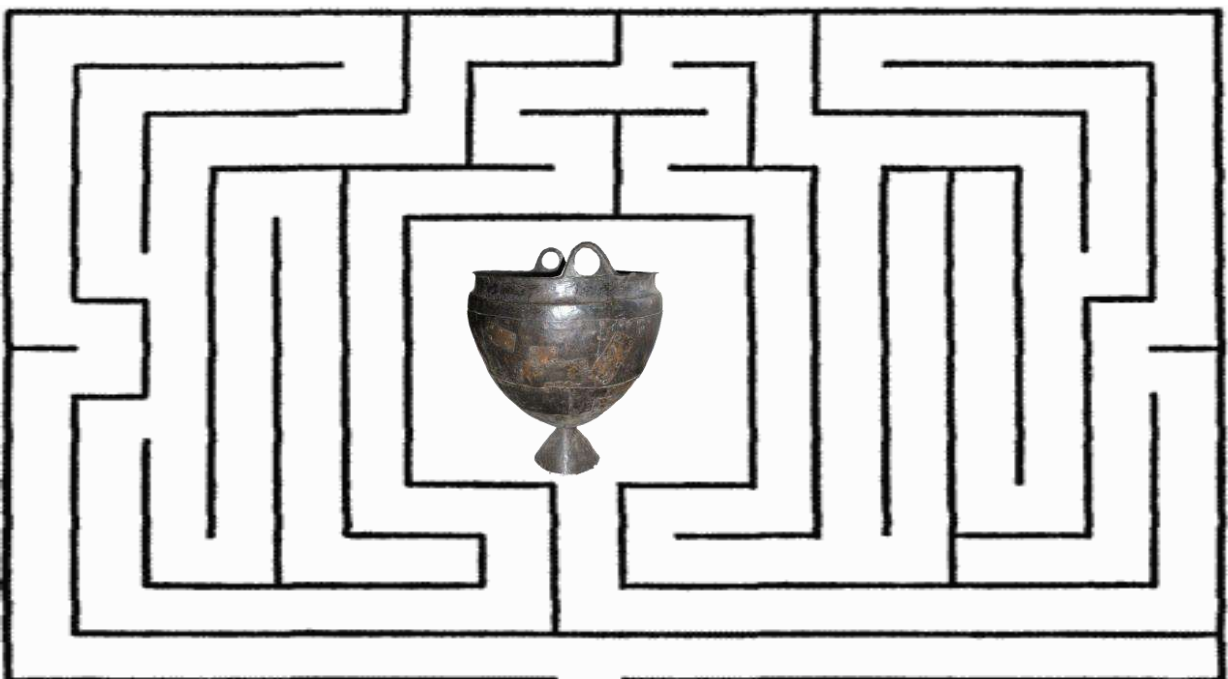

Лабіринт

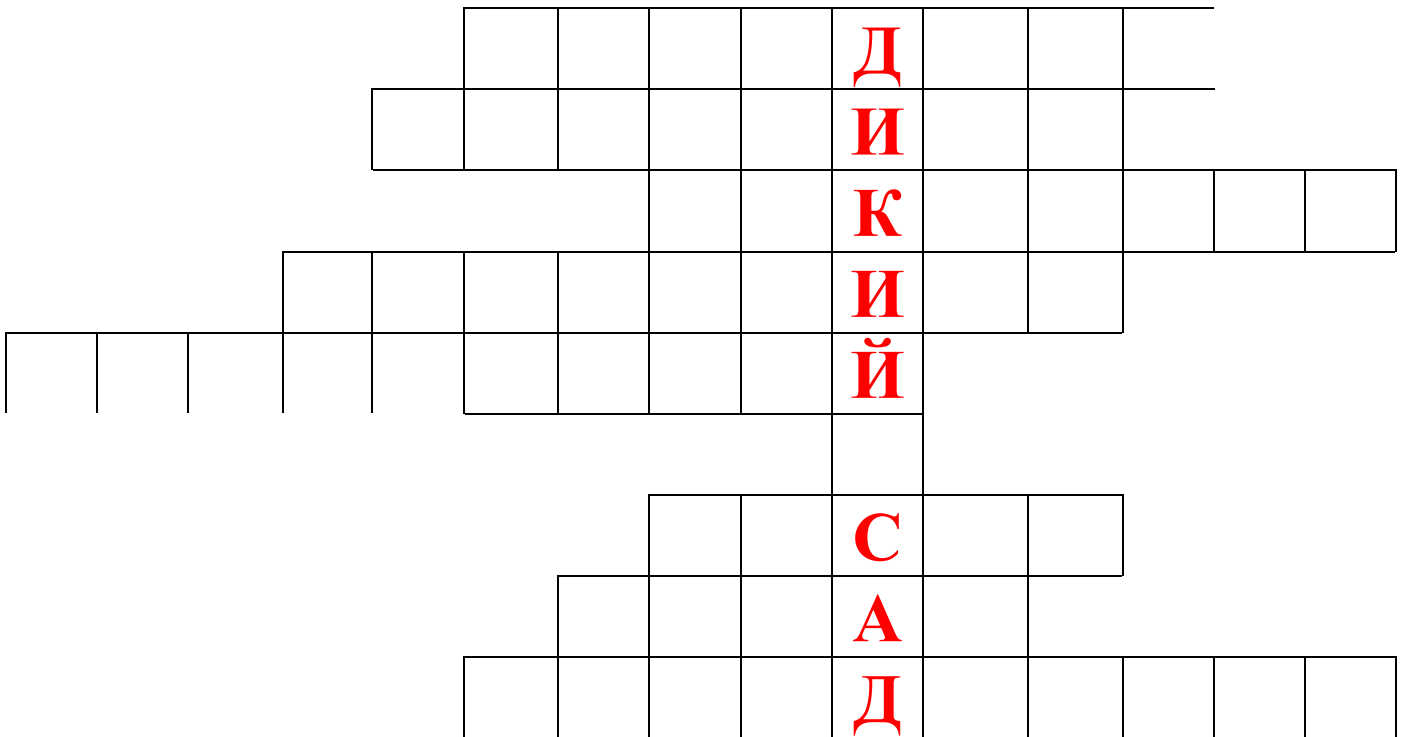
До вашої уваги цікава гра! Потрібно пройти через лабіринт, щоб потрапити до городища «Дикий Сад». Будьте уважні!

Запрошуємо приєднатися до археологічної експедиції «Дикий сад» і допомогти знайти унікальний скарб в античному місті. Будьте уважні!

Кросворд

Як називається укріплена центральна частина поселення?

Як називається поселення, укріплене валом і ровом?

Як називається освоєна людством частина світу?

Хто складав еліту городища, володів таємним знанням, секретними технологіями?

Кого вважають першовідкривачем городища «Дикий Сад»?

Як називається частина поселення, розташована за оборонними спорудами?

Що стало першою визначною знахідкою городища «Дикий Сад»?

Як називається частина поселення, що примикає до цитаделі?

Литература

Горбенко, К. В. Археологические исследования укрепленного поселения «Дикий Сад» в 2006-2007 гг. / К. В. Горбенко // Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження : VII Миколаївська обласна краєзнавча конференція. - Миколаїв: Атол, 2008. - С. 70-74.

Горбенко, К. В. Исследования поселения «Дикий Сад» в 1999-2000 г. / К. В. Горбенко // Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження : III Миколаївська обласна краєзнавча конференція. - Миколаїв: Атол, 2000. - С. 30-31.

Горбенко, К. В. Исследования поселения финальной бронзы «Дикий Сад» в 2000-2002 году / К. В. Горбенко // Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження : IV Миколаївська обласна краєзнавча конференція. - Миколаїв: Атол, 2002. - С. 37-38.

Горбенко, К. В. Исследования поселения финальной бронзы «Дикий Сад» в 2003 году / К. В. Горбенко, Ю. С. Гребенников // Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження : V Миколаївська обласна краєзнавча конференція. - Миколаїв: Атол, 2004. - С. 63-67.

Горбенко, К. В. Степная Троя Николаевщины : очерк / К.В.Горбенко, Ю. С. Гребенников, А. И. Смирнов. - Николаев : Изд-во Ирины Гудым, 2009. - 32 с. : ил.

Горбенко, К. Нові дослідження городища фінальної бронзи "Дикий сад" / Горбенко К., Матвієнко Л. // Краєзнавчий альманах : історія, археологія, наука, культура, освіта, промисловість, сільське господарство. - Миколаїв : ОППО, 2006. - № 1. - С. 47-50.

Гребенников, Ю. С. Исследования поселения «Дикий Сад» в 1995 году / Ю. С. Гребенников, К. В. Горбенко // Тези доповідей першої обласної наукової краєзнавчої конференції «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження». - Миколаїв, 1995. - С. 21-22.

Гребенников, Ю. С. Основные принципы домостроительства степного Побужья в эпоху финальной бронзы по материалам поселения «Дикий Сад» / Ю. С. Гребенников // Матеріали II-ї Миколаївської обласної краєзнавчої конференції «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження» : Т. 1: археологія і етнографія. - Миколаїв, 1997. - С. 11-15.

Дикий Сад : град бронзового века / предисл. В. Д. Чайки ; послесл. А.Вашиленко. - Николаев, [2010?]. - 24 с. : ил.

Матвієнко, Л. В. Кам'яні вироби з колекції матеріальних предметів степового городища доби фінальної бронзи «Дикий Сад» / Л. В.Матвієнко // Краєзнавчий альманах : історія, археологія, наука, культура, освіта, промисловість, сільське господарство. - Миколаїв : ОППО, 2008. - № 1. - С. 49-55.

Христова, Н. Городище «Дикий сад» / Н. Христова // Николаевские достопримечательности. - Николаев : Возможности Киммерии, 2010. – С. 21-28 : ил.

* * *

Івашко, О. Ровесник легендарної Трої : у центрі Миколаєва археологи розкопали давнє місто / О. Івашко // Урядовий кур'єр. - 2008. - 14 листоп. - С. 18

Агеев, Ю. История пополняется новыми страницами : [музеефикация городища "Дикий Сад"] / Ю. Агеев // Южная правда. - 2008. - №51(8 мая). - С. 5.

В центре города Николаева обнаружены амфоры античных водопроводчиков! // Николаевские новости. - 2008. - №80(2 июля). - С. 1.

Василенко, Г. Путешествие по древнему городу : [городище «Дикий Сад»] / Г. Василенко // Малёк. - 2008. - №7. - С. 12.

Войтова, Н. Городище Дикий Сад - путешествие вглубь веков : [интервью с ученым-историком Кириллом Горбенко] / Н. Войтова // Новая николаевская газета. - 2011. - №22(1 июня). - С. 1. - Продолж. см.: №23(8 июня)

Гаврилов, С. Находки и потери : [пресс-конференция сотрудников экспедиции научно-исследовательского центра "Лукоморье" охранной археологической службы Института археологии НАН Украины] / С.Гаврилов // Наш город. - 2009. - №28(15 июля). - С. 8-9.

Гаврилов, С. Наша Троя : [городище "Дикий Сад"] / С. Гаврилов // Вечерний Николаев. - 2011. - №132(22 нояб.). - С. 1 : фот.

Гаврилов, С. Наша Троя : [издательство Ирины Гудым выпустило брошюру "Степная Троя Николаевщины"] / С. Гаврилов // Наш город. - 2010. - №8(24 февр.). - С. 8-9.

Горбенко, К. Археологічна пам'ятка доби фінальної бронзи "Дикий Сад" у Миколаєві / К. Горбенко // Історія України. - 2010. - №6-7(лютий). - С. 3-8.

Дикий Сад "околпачат"? : к 20-летию начала стационарных археологических раскопок в городе Николаеве // Николаевские новости. - 2011. - №14(2 февр.). - С. 5.

Золотухин, А. Дикий Сад - это Алибант Гомера! / А. Золотухин // Рідне Прибужжя. - 2011. - №84(2 серп.). - С. 3.

Золотухин, А. "Мертвые же срама не имеют..." : [городище "Дикий Сад"] / А. Золотухин // Вечерний Николаев. - 2006. - №57(16 мая). - С. 2.

Ицковский, Ю. Городище "Дикий Сад": будет музей? / Ю.Ицковский // Новая николаевская газета. - 2011. - №17(27 апр.) . - С. 1.

Колпакова, Е. В Диком Саду нашли клад кельтов / Е. Колпакова // 20 хвилин. - 2008. - №29(31 июля). - С. 4.

Колпакова, К. Дикий Сад може втратити скарб : [музей на території

давнього міста] / К. Колпакова // 20 хвилин. - 2008. - 29 мая. - С. 6.

Котляр, Ю. "Дикий Сад" - "Город киммерийцев" / Ю. Котляр // Вечерний Николаев. - 2013. - № 36(28 марта). - С. 6 : фот.

Кремко, А. Учёные не могут пока сообразить, зачем горшочек с дырочкой : уникальной николаевской находке несколько тысяч лет / А.Кремко // Николаевские новости. - 2008. - №17(6 февр.). - С. 1.

Кропотливый романтик из Дикого Сада : [Кирилл Горбенко победитель "Горожанин года - 2007" в номинации "Наука"] // Вечерний Николаев. - 2008. - №24(1 марта). - С. 2.

Кулаков, В. Ахиллесова колесница : по мостам загадочного города Дикого Сада пронеслась история мировой цивилизации / В. Кулаков // Николаевские новости. - 2010. - №41(7 апр.). - С. 7.

Кулаков, В. В Диком Саду нашли бронзовые топоры, которым более тысячи лет / В. Кулаков // Николаевские новости. - 2008. - №92(30 июля). - С. 4.

Кулаков, В. Тринадцать киммерийских топоров : [об уникальном открытии участников комплексной археологической экспедиции научно-исследовательского Центра "Лукоморье" Института археологии НАН Украины и Николаевского национального университета им.В.А.Сухомлинского] / В. Кулаков // Южная правда. - 2008. - №82(26 июля). - С. 1.

Мирошниченко, А. На раскопках "Дикого Сада" - новые находки : [археологи нашли остатки четырех жилищ] / А. Мирошниченко // Вечерний Николаев. - 2007. - №149(13 дек.). - С. 1.

Наточа, Е. Дикий Сад смотрит из прошлого : [в малом зале краеведческого музея выставка археологических находок городища «Дикий Сад»] / Е. Наточа // Вечерний Николаев. - 2010. - №153(30 дек.). - С. 5.

Наточа, Е. Золотой горшок : уникальные находки николаевских археологов в Диком Саду и Новобугском районе / Е. Наточа // Николаевские новости. - 2010. - №95(11 авг.). - С. 8.

Наточа, Е. Кости, шило, сковорода - неопровержимые факты археологов / Е. Наточа // Вечерний Николаев. - 2010. - №90(7 авг.). - С. 3.

Про роботу археологічної експедиції науково-дослідного Центру "Лукомор'я" Інституту археології НАН України спільно з Інститутом історії і права МДУ ім. В.О.Сухомлинського в городищі «Дикий Сад».

Никитин, В. Наша боль - Дикий сад. И не только : [как сохранить уникальный археологический памятник] / В. Никитин // Вечерний Николаев. - 2006. - №109(19 сент.). - С. 3. - (Городская проблема).

Никулина, А. Град людей киммерийских : [открытие выставки "Городище Дикий Сад - археологическая жемчужина Николаевщины"] / А. Никулина // Рідне Прибужжя. - 2011. - №11(1 лют.). - С. 3.

Односумов, Е. Дикий Сад : [история названия местности] / Е.Односумов // Вестник Прибужья. - 2007. - №40(4 окт.). - С. 16.

Островская, М. Уникальные открытия и разрушения : [о ценных открытиях николаевских археологов рассказали директор экспедиции научно-исследовательского центра "Лукоморье", руководитель археологических раскопок городища Дикий Сад Кирилл Горбенко и др.] / М. Островская // Южная правда. - 2009. - №75(16 июля). - С. 4.

Прокопенко, А. Очередные находки "Дикого Сада" : [найден несколько артефактов бронзового века] / А. Прокопенко // Наш город. - 2014. - N 40(3 сент.). - С. 16

Пучков, В. Николаев - за тысячу лет до Христа : [увидела свет брошюра о "Диком Саде"] / В. Пучков // Вечерний Николаев. - 2007. - №122(11 окт.). - С. 5.

Сегень, О. Будет ли Дикий сад внесён на карту туристических маршрутов / О. Сегень // Южная правда. - 2005. - №20(24 февр.). - С. 5.

Смирнова Н. Дикий Сад - былое и настоящее / Н. Смирнова // Вестник Прибужья. - 2011. - №7(17 февр.). - С. 1,2.

Соловьев, В. Город на территории "Дикого Сада / В. Соловьев // Лазурь. - 2007. - N2. - С. 22-24.

Тонковид, В. "Дикий сад" "копают" уже 15 лет. И планируют копать дальше / В. Тонковид // Вечерний Николаев. - 2005. - №20(22 февр.). - С.4.

Тонковид, В. "Дикий сад" постепенно раскрывает свои загадки : экспедиция обнаружила ритуальное сооружение / В. Тонковид // Вечерний Николаев. - 2005. - 6 авг. - С. 1.

Тонковид, В. Февраль - лучшее время для археологических подводных исследований : [первая в истории исследований памятников эпохи бронзового века Украины подводная археологическая разведка акватории городища Дикий Сад] / В. Тонковид // Вечерний Николаев. - 2011. - №18(17 февр.). - С. 5.

Христова, Н. Будет ли музей в Диком саду / Н. Христова // Вечерний Николаев. - 2008. - №48(24 апр.). - С. 4.

Христова, Н. Град людей киммерийских : [открытие выставки "Городище "Дикий Сад" - археологическая жемчужина Николаевщины"] / Н. Христова // Вечерний Николаев. - 2011. - №11(1 февр.). - С. 2.

Христова, Н. Дикий сад, ровесник Трои / Н. Христова // Южная правда. - 2008. - №10(26 янв.). - С. 3.

Христова, Н. "Дикий Сад", ровесник Трои / Н. Христова // Вечерний Николаев. - 2008. - №4(15 янв.). - С. 2.

Христова, Н. Дикий Сад: клад бронзовых кельтов / Н. Христова // Вечерний Николаев. - 2008. - №83(26 июля). - С. 1.- (Сенсация).

При розкопках знайдено 13 кельтів, призначених для обробки дерева, які відмінно збереглися, бронзовий наконечник до дротика і ніж-пила.

Христова, Н. Дикий Сад: перед закрытием сезона / Н. Христова // Вечерний Николаев. - 2008. - №118(16 окт.). - С. 5.

Керівник експедиції, директор науково-дослідного Центру "Лукомор'я" Кирило Горбенко підводить підсумки 2008 року.

Христова, Н. Есть результаты раскопок и, возможно, даже сенсации : [беседа со старшим преподавателем института истории и права Николаевского национального университета им. В. Сухомлинского Кириллом Горбенко] / Н. Христова // Вечерний Николаев. - 2014. - № 96(16 авг.). - С. 3 : фот.

Христова, Н. "Наше место уже давно определено предками"... : [пресс-конференция для журналистов прямо в Диком саду] / Н. Христова // Вечерний Николаев. - 2009. - №103(19 сент.). - С. 3. – (Это наша история).

Христова, Н. Сенсация "вызревала" почти 20 лет / Н. Христова // Вечерний Николаев. - 2012. - №88(7 авг.). - С. 3 : фот.

Продовжуються розкопки в городищі "Дикий Сад", а стародавня земля «підкидає» нові знахідки і нові загадки.

Христова, Н. Степная Троя открывает свои тайны / Н. Христова // Вечерний Николаев. - 2009. - №62(11 июня). - С. 4.

Про те, що чекає розкопки в умовах загальноукраїнської кризи, розповідає старший викладач Інституту історії і права Миколаївського державного університету ім. В. А. Сухомлинського Кирило Горбенко.

Христова, Н. Элиту Дикого Сада составляли творцы - ремесленники : [встреча с археологами Юрием Гребенниковым и Кириллом Горбенко] / Н. Христова // Вечерний Николаев. - 2011. - №82(28 июля). - С. 4.

Шварц, Д. Создадим музей "Дикий Сад"! : [презентация издания "Дикий Сад"- град бронзового века"] / Д. Шварц // Рідне Прибужжя. - 2011. - №44(21 квіт.). - С. 1. - (Это наша история)

Web-ресурси

Новини культури : Місто мужів кіммерійських // Перше екскурсійне бюро : [веб-сайт]. – Режим доступу: <http://www.primetour.ua/uk/company/articles/Gorod-muzhey-kimmeriyskih.html>, вільний. - Загол. з екрана.

Достопримечательности : Город мужей киммерийских // Первое экскурсионное бюро : [веб-сайт]. – Режим доступу: <http://primetour.ua/ru/company/articles/Gorod-muzhey-kimmeriyskih.html>, вільний. - Загол. з екрана.

Городище "Дикий Сад" - археологическая жемчужина Николаевщины // Туристический Информационный Центр Николаева : [веб-сайт]. – Режим доступу: <http://tic.mk.ua/istorija-nikolaeva-stati/308-vystavka-v-dikom-sadu.html>, вільний. - Загол. з екрана.

Зміст

Дослідники городища «Дикий Сад»	4
Географічне розташування давнього міста	5
Що представляє собою стародавнє городище?	6
Господарська діяльність населення городища «Дикий Сад»	8
Археологічні знахідки городища	9
Проект перетворення «Дикого Саду» в музейний комплекс	10
Лабіринт	12
Кросворд	13
Література	14
Web-ресурси	18

